

Loreta Jakonytė

GARUOJANČIO VANDENS LAŠO GAUDYMAS, ARBA KŪRINIO PROBLEMA LITERATŪROS SOCIOLOGIJOJE

Juozas Girdzijauskas, neseniai recenzuodamas vieną literatūros sociologijos disertaciją, apgailestavo, kad „visos tos teorijos ištirpdo meną kultūros visumoje – kūrinys čia kaip vandens lašas išgaruoja ir išsklinda atmosferoje“, kad tokia žiūra „skurdina estetinį suvokimą, be kurio neįmanomas nei menas, nei jo interpretavimas“¹. Cituodamas Arthurą Clive'ą Howardą Bellą ir Arthurą Schopenhauerį, profesorius vaizdžiai nusako pavojų, kuris tyko literatūrą sociologizuojančių humanitarų: nebeatskirti meno kūrinio nuo rankinio pjūklo, sumaišyti virtuvinius puodus su krištolinėmis vazomis ar plytas su briliantais. Toks vertinimas gali būti kildinamas iš Girdzijausko literatūrologinės pasaulėžiūros – įdėmiai išžvalgyti kultūrinius, visuomeninius kontekstus (šitai ypač liudija jo XIX a. literatūros istorijos darbai), bet labiausiai susitelkti į kūrinį, imtis „spręsti apie estetinę vertę“. Tačiau šiuosykar svarbiausia, jog Girdzijauskas taikliai smigteli į porą itin problemiškų literatūros sociologijos aspektų: kalba apie estetinio kriterijaus/vertinimo vietą analizėje ir apskritai apie kūrinio statusą disciplinos teorijoje ir praktikoje. Šitai yra ilgamečių ginčų tarp „tradicinių“, estetinę teksto specifiką pabrėžiančių literatūrologų ir literatūros sociologų (taip pat ir kitų literatūros tyrinėtojų, kurie teikia daug svarbos socialiniams, politiniams, ekonominiams kontekstams, pavyzdžiui, naujojo istorizmo, feministinės kritikos, kultūros studijų ir kt.²). Pastariesiems prikišamas estetinio

¹ Taip J. Girdzijauskas atsiliepė apie šio straipsnio autorės disertaciją „Lietuvių rašytojų savivoka XX amžiaus 10-ajame dešimtmetyje“, 2004 m. rugsėjo 29 d. apgintą Vilniaus universitete.

² „Tradicinės“ literatūrologijos ir kultūros studijų dalykinį ginčą, kritiką dėl „meninės tiesos“ aukojimo „politinei tiesai“, estetikos vietą tyrime bei institucines varžytuves informatyviai ir problemiška aptarė Rita Felski straipsnyje „The Role of Aesthetics in Cultural Studies“, in: *The Aesthetics in Cultural Studies*, edited by Michael Bérubé, Malden, Mass.; Oxford: Blackwell Publishing, 2005, p. 28–43.

fenomeno supaprastinimas, pernelyg siauras ir ideologizuotas skaitymas, kūrinio kaip savarankiško analizės objekto redukavimas į eilinio dokumentinio šaltinio ar išankstinių sociologinių tezių iliustracijos vaidmenį, pasigendama teksto meniškumo, literatūrinės raiškos, kalbos tyrimo bei vertinimo. Lietuvoje panašūs klausimai taip pat kartkartėmis kritiškai paliečiami, prisimenamas ir vadinamasis sovietmečio „vulgariusis sociologizavimas“. Tokios diskusijos skatina įdėmiau pasižiūrėti į literatūros sociologiją – kaip linkstama elgtis su kūrinium, kaip traktuojamas estetiški kriterijai. Tad šio straipsnio tikslas – glaustai apžvelgti problemos istoriją, išryškinti keletą svarbesnių pozicijų, ilgiau sustoti ties pastarųjų dešimtmečių idėjomis ir išryškinti poros lietuvių literatūros sociologų laikysenas. Stengiantis plačiau aprėpti bendrąjį vaizdą lieka mažiau erdvės atskirų teoretikų niuansams, o apie literatūros sociologiją kaip vienalytę studijų sritį kalbėti tegalima sąlygiškai, nes egzistuoja ne tik koncepcijų alternatyvos, bet ir palyginti savarankiškos tyrimų sritys (menininko sociologija, teksto sociologija, recepcijos sociologija, literatūros funkcionavimo sociologija ir t.t.). Po šiuos plotus žvalgantis mintyje nuolat turėta literatūrologinio ginčo briauna – ar mėginama ir kaip bandoma pagauti tą kūrinio „lašą“.

LITERATŪROS SOCIOLOGIJA „BE LITERATŪROS“

Literatūros sociologija neretam pirmiausia asocijuojasi su empiriniais tekstų sklaidos, knygų rinkos, skaitybos tyrimais, statistiniais skaičiavimais ir diagramomis. Antai tokią sampratą liudija 1982 m. Lietuvoje išleistas Vandos Zaborskaitės *Literatūros mokslo įvadas*, kuriame pateiktas ilgas literatūros sociologijos objektų sąrašas (rašytojo profesinė padėtis, jo visuomeninis vaidmuo, skaitytojų interesai, skonis, knygų leidyba ir prekyba ir t.t.)³, tačiau literatūros kūrinys neminimas. Siauresnės sampratos laikosi ir dalis šiandieninių mokslotyrininkų, kurie pagal tiriamus kultūros aspektus discipliną dalija į smulkesnes atšakas: literatūros sociologiją (jai priskiriama teksto atsiradimo ir vartojimo sąlygų sfera), recepcijos sociologiją ir sociokritiką (šiai paliekami kūriniai). Natūralu, kad tokių pažiūrų besilaikantiems atrodo, jog literatūros sociologija „*stricto sensu* lieka tolokai nuo pačios esmės (nuo

³ Vanda Zaborskaitė, *Literatūros mokslo įvadas*, Vilnius: Mokslas, 1982, p. 7.

to, kas dedasi tekste)⁴. Išties istoriškai susiklostė stipri empirinių literatūros sociologijos studijų tradicija, nagrinėjanti įvairiausius literatūros aspektus, išskyrus pačius kūrinis. Literatūros sociologijos klasikas Robertas Escarpit 6-ajame dešimtmetyje kone programiškai teigė, jog tekstai ir jų vertės nustatymas priklauso literatūros kritikams, o literatūros sociologų akiratis ribojasi „socialiniais literatūros faktais“. Šios tyrimų krypties rezultatai – daugybė informatyvių, išvalgių studijų, kurios sukonkretino literatūros socialumą, išryškino sudėtingą tekstų funkcionavimą visuomenėje, sukurtus institucijų tinklus, skonių sankirtas, pateikė sisteminius atskirų valstybių ar kultūros istorijos atkarpų vaizdus (tai buvo ypač populiariu Prancūzijoje, Vokietijoje, Lenkijoje; panašaus darbo pavyzdys Lietuvoje yra Giedriaus Viliūno knyga *Literatūrinis gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*⁵, pateikianti išsamios konkretikos apie tarpukario literatūrą sambūrius, spaudą, auditorijos struktūrą ir kt.). Kita vertus, dalis tokių darbų pagrįstai kritikuojami dėl sociologinio pozityvizmo ir gausiai kaupiamos faktografijos interpretacijų stygiaus. Amerikiečių kultūrologės Janet Wolff vertinimu, šiandieninių empirinių tyrimų modelis menkai skiriasi nuo 1970-aisiais publikuotųjų: tipinė studija nagrinėja, pavyzdžiui, leidėjų kriterijus dviejose komercinėse leidyklose, radijo vaidmenį įrašų pramonėje ar kuratorių veiklą dailės galerijose, o vyraujanti metodologija – pasirinkti konkrečią kultūros organizaciją (meno mokyklą, teatrą ar pan.), nustatyti jos socialines hierarchijas, sprendimų taktiką⁶. Nors Lietuvoje tokių tyrinėjimų pertekliaus nėra, ir jie atrodytų labai aktualūs, užsienio literatūros sociologijos teoretikai pabrėžia reikmę conceptualiai atsinaujinti pasiremiant naujomis teorinėmis prielaidomis, konstruojant efektyvesnius metodologinius įrankius.

Vienas ambicingiausių projektų – empirinės literatūros studijos, plėtojamos daugiau nei 20 pastarųjų metų (daugiausia Kanadoje, JAV, Europoje ir Izraelyje, institucionalizuotos Tarptautine empirinės estetikos asociacija bei žurnalais *Poetics*, *SPIEL*, *Empirical Studies of the Arts*); jų tikslas yra „aprašyti ir paaiškinti psichologinius ir socialinius literatūros

⁴ Daniel Bergez [ir kt.], *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, sudarė Daniel Bergez; vertė Rūta Kisielytė [ir kt.], (*Švietimas Lietuvos ateičiai*), Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 133.

⁵ Giedrius Viliūnas, *Literatūrinis gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940)*, Vilnius: Alma littera, 1998.

⁶ Janet Wolff, „Cultural Studies and the Sociology of Culture“, in: *Invisible Culture: An Electronic Journal for Visual Studies*, 1999, žr.: http://www.rochester.edu/in_visible_culture/issue1/wolff/wolff.html.

aspektus socialinių mokslų būdu“, o akademinis privalumas, jų pačių žodžiais, yra empirinė išvadų pagrįstumo kokybė⁷. Naudodamiesi kiekybiniais sociologijos, matematikos, lingvistikos metodais, jie kelia uždavinių griežtais „moksliniais metodais“ analizuoti ne tik meno kontekstus, bet ir kūrinis (tiek individualius, tiek jų grupes – autorius, žanrus, periodus ir pan.). Konkretus elgsenos su tekstu pavyzdys gali būti slovenų literatūrologo Mirano Hladniko darbas, kuriame šis mokslininkas prozos kūrinių paantraštėms pritaikė kiekybinę analizę, papildomai matavo tekstų apimtį, ir tai, autoriaus tvirtinimu, leido konkretizuoti konkuruojančių terminų *romanas* ir *apysaka* vartojimą, daryti išvadas apie šių žanrų istorinį populiarumą ir sampratų kaitą⁸. Šių empirikų darbuose taip pat figūruoja estetiškas kūrinio aspektas, tik jis bandomas apčiuopti neįprastais kiekybiniais eksperimentiniais keliais ir kol kas nagrinėjant daugiau psichologinius, o ne socialinius procesus⁹.

NUO ATSPINDŽIO IKI HOMOLOGIJŲ

Literatūros sociologija kūrinių suvokia kaip socialinių reiškinių ir jos patatinė nuostata – kūrinių autonomizacija negali būti pagrindžiama nei teoriškai, nei praktiškai¹⁰. Esminis momentas (ir pretекstas literatūrologiniams debatams) yra santykio tarp teksto ir konteksto teoretizavimas. Ankstyvojoje meno sociologijos stadijoje, pradedant Annos Louise'os Germaine'os de Staël darbais XVIII-XIX amžių sandūroje, vyravo prielaidos apie mimetinių ryšį, deterministinę politinių, religinių, teisinių, geografinių veiksmų įtaką menui¹¹. Šias idėjas toliau plėtojo XIX a. es-

⁷ Gerard Steen, Dick Schram, „The empirical study of literature“, in: *The Psychology and Sociology of Literature: In Honor of Elrud Ibsen*, edited by Dick Schram, Gerard Steen, (*Utrecht Publications in General and Comparative Literature*, vol. 35), Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2001, p. 1-2.

⁸ Miran Hladnik, „The Study of Literature in its European and American Settings with Reference to Slovene Fiction“, in: *Slovene Studies*, 1995, XVII/1-2, p. 139-154.

⁹ Pavyzdžiui, Michaelio R. Schererio straipsnyje „The influences of the relationship between primary and secondary process content on aesthetic success in novels“ (in: *Empirical Studies of the Arts*, 1994, vol. 12, issue 2, p. 159-172), kuriame pasitelkus psichologų naudojamą pirminio ir antrinio proceso atskyrimą, nagrinėjamas ryšys tarp tų procesų ir estetinės sėkmės populiariojoje bei nepopuliariojoje literatūroje.

¹⁰ Pierre Bourdieu, „O kas gi sukūrė 'kūrėjus'“, *Šiaurės Atėnai*, 1999, rugjūčio 7, p. 10.

¹¹ Germaine de Staël-Holstein, *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*, par Mme de Staël-Holstein, Paris: Maradan, 1799¹ (1800²).

tetikos filosofai, ypač Hippolyte'as Taine'as, kūrybos veiksniais laikęs rašytojo gyvenamąją epochą; būdą, kuri suformuoja geografija, ir konkretų istorinį laiką bei vietą (savo mokymą jis apibendrino triada „rasė, aplinka, momentas“, o šią trinarę sistemą plačiai išdėstė veikale *Meno filosofija – La Philosophie de l'Art*, 1865). Taine'o mokymas išprovokavo Gustave'o Flaubert'o reakciją, analogišką šiandieniams ginčams: kada filosofai susidomės meno kūriniumi, kompozicija ir stiliumi?¹² Svarstant teksto ir socialinės aplinkos ryšį, dominavo priežasties-pasekmės modelis bei sąvokos *išraiška*, *atspindys* (dar 1806 m. nuskambėjo garsioji Louiso Gabrielio Ambroise de Bonaldo frazė „literatūra yra visuomenės išraiška“).

Atspindžio koncepcija, požiūris į kūrinį kaip tikrovės reiškęją, paremiama klasikinės marksistinės teorijos apie *bazę* ir *anstatą*, su nedidelėmis korekcijomis buvo gyvybinga iki XX a. vidurio. Ji stebė pastangas teoretizuoti alternatyvius santykio modelius, suprobleminti tiesmukas sąsajas įvedant daugiau kintamųjų, tarp jų ir susijusių su literatūrinėmis teksto ypatybėmis. Apie ryšį tarp konteksto ir kūrinio estetinio pavidalo daug mąstė XIX a. antros pusės vokiečių sociologas Georgas Simmelis. Mimetinio atvaizdo traktuotė jis keitė hipoteze apie dvipusę savarankiškesnių *atitikmenų* sąveiką, išvelgė simetriją tarp visuomenės būvio tvarkos ir estetiškos raiškos, stilistinių formų¹³. Jo kultūros filosofijos idėjas rutuliojo ne vienas vėlesnis literatūros sociologas¹⁴, tarp jų ir György Lukácsas, teksto-konteksto santykius laikęs „dialektiniais“, o literatūrinę formą – pasaulėžiūros išraiška bei tam tikrų konkrečiu laikotarpiu susiklostančių ekonominių ir kultūrinių sąlygų rezultatu.

Toliau struktūrinių panašumų, atitikmenų, *homologijų* modelį XX a. pirmoje pusėje teoriškai tvirtino Lukácso mokinys Lucienas Goldmannas. Jis kritikavo empirinę pozityvistinę literatūros sociologiją už tai, kad šioji kūrinuose ieškanti daugiau dokumentiškumo, o ne literatūriškumo¹⁵; tekstą traktuojanti veikiau kaip socialinio pasaulio pažinimo

¹² Plačiau žr.: Algirdas Gaižutis, *Meno sociologija*, Vilniaus: Enciklopedija, 1998, p. 24.

¹³ Georg Simmel, „Symmetry and Social Organization“, in: *The Sociology of Art: A Reader*, edited by Jeremy Tanner, London and New York: Routledge, 2003, p. 55–58.

¹⁴ Algimanto Valantiejaus teigimu, Simmelis padarė stiprią įtaką ir Vytautui Kavoliui, žr.: Algimantas Valantiejus, „Vytauto Kavolio kultūros sociologijos metmenys“, in: *Vytautas Kavolis: Asmuo ir idėjos*, sudarytojai Rita Kavolienė ir Darius Kuolys, (*Atviros Lietuvos knyga*), Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 147.

¹⁵ Lucien Goldmann, „The sociology of literature: status and method“, in: *The sociology of art and literature: A Reader*, edited by Milton C. Albrecht, James H. Barnett and Mason Griff, New York: Praeger, 1970, p. 584.

priemonę nei estetini darini. Savoje romano sociologijoje jis pasiūlė kūrinio ir visuomeninio konteksto bendruoju vardikliu laikyti giliausias „mentales struktūras“. Kūrinio struktūra esanti homologiška tam tikros socialinės grupės patirčiai (pavyzdžiui, sąsajos tarp Racine'o tragedijų reikšmių struktūros ir XVII a. Prancūzijos aristokratijos pasaulėžiūros, tarp žanro ir politinės akcijos¹⁶). Šio genetinio struktūralizmo tikslas buvo parodyti literatūros teksto socialinį sąlygotumą ir kartu pakliti nišą aktyviai „kūrybinės vaizduotės“ raiškai.

Šių mokslininkų požiūriui į meno kūrinį iš dalies buvo artimos Frankfurto mokyklos (Socialinių tyrimų institutas čia buvo įsteigtas 1923 m.) idėjos, dėstomos Thoedoro W. Adorno, Waltherio Benjamins, Leo Lowenthalio darbuose. Tirdami, kaip socialinės struktūros ir kultūriniai kodai „įsirašo“, transformuojasi kūrinuose, jie buvo atidūs teksto konkretikai. Adorno programiškai teigė, jog meno sociologija neturėtų nusigręžti nuo meno kūrinio, o priešingai – vesti gilyn į jį¹⁷; konkrečiose studijose mokslininkas ieškojo sąsajų tarp teksto ideologijos ir stiliaus. Benjaminas, kurį labiau traukė tirti meno atsiradimo, sklaidos ir recepcijos materialumą, techninę literatūros reprodukciją, nagrinėdamas kūrinius ir fiksuodamas estetikos bei politikos sampynas, mieliau leisdavosi ne tik į istorinį kontekstą, bet ir į smulkią teksto analizę. Lowenthalio teoriniai svarstymai ir praktiniai darbai išplėtė kūrinio traktuotę literatūros sociologijoje populiariosios kultūros tektais. 5-ajame dešimtmetyje jis šmaikštavo, kad akademinės disciplinos, kurios tradiciškai analizavo literatūrą, išdidžiai nesidomėjo bestseleriais, populiariais žurnalais, komiksais ir pan., tad sociologams reikėjo ką nors su tuo daryti¹⁸.

Taigi literatūros sociologijos mintis XX amžiuje slinko nuo stangrios tiesinės jungties tarp teksto ir konteksto link lankstesnių modelių, įvertinančių daugiau įtakojančių parametrų. Nors analizuojant literatūros kūrinius dažniausiai buvo susitelkiama į turinio analizę (idėjų, temų, motyvų), paraleliai analitinis žvilgsnis kreiptas į formaliuosius teksto dėmenis – žanrą, stilių, gramatines formas.

¹⁶ Lucien Goldmann, *Le Dieu caché: Étude sur la vision tragique dans les „Pensées“ de Pascal et dans le théâtre de Racine*, Paris: Gallimard, 1956.

¹⁷ Theodor W. Adorno, *Noten zur Literatur*, I, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973, p. 74.

¹⁸ Leo Lowenthal, „On Sociology of Literature“, 1948, <http://www.marxists.org/reference/archive/lowenthal/1948/literature.htm>.

Į Lucieno Goldmanno, Leo Lowenthalio kūrinio sampratą bei konkrečius darbus galima žvelgti kaip perėjimą į conceptualiai naują literatūros sociologijos etapą. 7-ajame ir ypač 8-ajame dešimtmetyje labai suintensyvėjo teorinės diskusijos apie analizės principus, teorinio aparato atnaujinimą bei metodikos aiškumą ir patikimumą. Kadangi bendroji pokyčių tendencija buvo siekis kiekybinių požiūrių papildyti *kokybine* perspektyva, atskirus literatūrinės kultūros elementus (autorių, knygą, leidėją, kritiką, skaitytoją ir t.t.) susieti sistemine analize, tirti daugia-kryptes sąveikas, tai suaktyvėjo ir svarstymai dėl literatūros kūrinio statuso. Papildomas veiksnys susidomėti teksta galėjo būti ne tik literatūros sociologų (kurių gretose tuomet vyravo sociologinio išsilavinimo mokslininkai) intencijos, bet ir pačių „tradicinių“ literatūrologų išaugęs smalsumas socialinių mokslų patirčiai¹⁹. Kelta būtinybė atidžiau įvertinti tekstų estetinę plotmę, stengtis integruoti sociologiją ir meno istoriją, įveikti atotrūkį tarp vidinių ir kontekstinių kūrybos skaitymo būdų²⁰. Teorinėse prielaidose linkstama atsisakyti priežastinio aiškinimo, tiesioginės išraiškos santykio; svarbią korektūrą įvardija prancūzų filosofo Alaino Badiou formuluotė: rašymas ir menas nėra paprastas „tikrovės atspindys“, o „atspindžio tikrovė“²¹. Šioje prielaidoje sukurta šis kūrinio pasaulis įgyja ir dalinę atskirybę, ir kartu išlaiko genetinį ryšį su radimosi kontekstu.

Iš principo sutariant dėl reikmės į literatūros sociologijos tyrimus įvesti kruopštesnę ir sistemingesnę kūrinių analizę, diskusijų centru tapo metodologiniai būdai, kaip tą padaryti. Aistringai kritikuota ligotinė disciplinos praktika, skelbti užmojai sukurti visa išskliaudžiančius universalius teorinius modelius. Refleksijas pakurstydavo kitų literatūrologų kritika „iš šalies“. Tuometinę įtampą 1977 m. taikliai įvardijo Kanados literatūrologas Darko Suvinas: tebeegzistuoja „literatūros SOCIOLOGIJA“ ir „LITERATŪROS sociologija“²². Pirmojoje kūriniui esą naudojami kaip visuomenės būklę diagnozuojantys dokumentai;

¹⁹ Rainer Baasner, Maria Zens, *Methoden und Modelle der Literaturwissenschaft: Eine Einführung*, Berlin: Erich Schmidt, 1996, p. 209.

²⁰ *The Sociology of Art*, p. 19.

²¹ Daniel Bergez [ir kt.], *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, p. 159.

²² Darko Suvin, „Introduction“, in: *Science fiction studies*, November 1977, vol. 4, part 3, čia cituojama iš: <http://www.depauw.edu/sfs/documents/introduction13.htm>.

jie nagrinėjami viename lygmenyje su kitais dokumentiniais šaltiniais, pavyzdžiui, televizijos reklama, kapinių antkapiai ar politiniu graffiti (dėl tokių pavyzdžių parinkties šiandien galėtume su Suvinu diskutuoti, nes išsiplėtus meno sampratai išvardinti objektai nebūtinai laikytini tik dokumentais). Šie tyrinėjimai, Suvino žodžiais, „net neapsimeita“, kad studijuoja literatūros „literatūriškumą“, todėl pačios literatūros studijoms yra nenaudingi. Kad būtų pasiekta antrosios kokybė, būtina sukurti efektyvų literatūrinės produkcijos ir jos vartojimo santykio modelį. Amerikietis Kingsley Widmeris 1979 m. dar griežčiau pasisakė: pasak šio teoretiko, literatūros mokslas, nepaisant naujosios literatūros sociologijos pastangų, analizuodamas konkrečius romanus, vis tiek yra pernelyg neimlus, neįveikia tiesioginių sąsajų su visuomene, jo interpretacijoms trūksta subtilumo. Esą pretenzijos į mokslškumą ir technokratiškas neįautrumas kliudo įžvalgiai, kūrybingai dirbti su tekstais²³.

Apibendrinant Jeremy Tannerio žodžiais, 8-ajame dešimtmetyje pozityvistiniai metodologiniai dvejojimai atimdavo meno sociologams drąsą rimtai leisti į estetinės formos ir meno kūrinio ypatybių tyrinėjimus²⁴. Ir po 2000-ųjų publikuojama darbų, kuriuose išdėstomos teorinės formuluotės apie literatūrinio teksto sąlygiškumą ir galią interpretuoti socialumą, tačiau praktiškai tebevyrauja mimetinė santykio tekstas-kontekstas samprata, kūriniai skaitomi ieškant tiesioginių sąsajų ir jas atpažįstant. Atvirai tokios pozicijos laikosi vadinamoji „sociologija per literatūrą“²⁵. Viena vertus, ji suvokiama kaip edukacinis metodas – būdas nagrinėjant tekstus mokyti sociologijos (teorijų, sąvokų ir t.t.; universitetuose tai tebėra praktikuojama), kai literatūros kūrinys tarnauja kaip medžiaga, pavyzdys. Kita vertus, tai ir literatūros sociologų pasitelkiamas kūrinų analizės būdas, manant, jog literatūros kūrinys skaidriai, aiškiai, neiškreipdamas vaizduoja socialinę realybę. Anot metodo entuziasto Lewiso Coserio, nors literatūra gali būti įvairiai suvokiama, ji visuomet egzistuoja ir kaip socialinis paliudijimas, įrodymas, ir kaip besitęsiantis moralės ir papročių komentaras, ir kaip

²³ Kingsley Widmer, „The Sociology of Literature?“, in: *Studies in the Novel*, Spring 1979, vol. 11, issue 1, p. 99–105.

²⁴ Jeremy Tanner, „Introduction: Sociology and Art History“, in: *The Sociology of Art*, p. 207.

²⁵ Šio metodo įtvirtinimas paprastai siejamas su vokiečių kilmės JAV sociologu Lewisu A. Coseriu. 1963 m. pasirodė jo parengta knyga *Sociology Through Literature: An Introductory Reader*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1963.

svarbus dokumentas, fiksuojantis reakcijas į tam tikras socialines ir kultūrinės aplinkybes²⁶. Netenka stebėtis, kad šie sociologai pirmenybę teikia realistinei literatūrai.

Vis dėlto įtemptos teorinės refleksijos ir praktinės pastangos moderniojoje literatūros sociologijoje stiprina prielaidą, jog reikšmės kristalizuojasi pačiame kūrinyje, ir joms apčiuopti nebūtina teksto išsklaidyti visuomeniniuose kontekstuose, jog kūrinys ne vien perteikia „užtekstinį“ socialumą, bet ir pats jį interpretuoja. Pasinaujant atspindžio metafora, galima sakyti, jog tekstas yra jau ne pasyvus atspindintis paviršius, bet aktyvus to vaizdo kūrėjas.

Imperatyvą neignoruoti „meninės produkcijos“ skelbė viena įtakingiausių šiuolaikinės literatūros sociologijos figūrų prancūzas Pierre'as Bourdieu. Jis naujai konceptualizavo literatūros socialumą, sukurdamas *literatūros lauko* teoriją, siekiančią aprėpti visus kultūrinės praktikos elementus ir sistemiskai interpretuoti jų sąsajas. Bourdieu kritikavo supaprastinančias prielaidas dėl priklausomybės ryšių tarp kūrinio ir jo autorių ar auditorijos socialinių charakteristikų; abejojo statistinės analizės produktyvumu, nes ji kūriniams primetanti iš anksto sukonstruotus klasifikacinius rėmus; marksistinei metodologijai priekaištavo dėl sociologinio redukcionizmo ir pernelyg tiesmukų sąsajų tarp kūrinų ir socialinių grupių/klasių, kurios save tuose kūrinuose išreiškė. Bourdieu kritikos argumentai panėšėjo į tuos, kuriuos literatūros sociologams išsako „tradiciniai literatūrologai“: perdėtas dėmesys socialinėms funkcijoms verčia ignoruoti vidinę kultūros objektų logiką, jų struktūrą kaip kalbinį darinį²⁷. Bourdieu, kaip ir jo pirmtakai, kalba apie homologijas, tačiau suvokia jas plačiau ir laisviau atleidžia sukibimo paviršius: tarp visų sociokultūrinės sferos reiškinių egzistuojančios funkcinės ir struktūrinės homologijos, tačiau atskiras lauko elementas kiekvienu konkrečiu istorijos momentu gali įgyti visiškai savitą turinį. Kultūrinę produkciją analizuojančiųjų užduotis – tirti struktūrinius ryšius, siejančius kūrinį (temą, žanrą, formą, veikėją ir t.t.) ir literatūrinį lauką, suvokiamą kaip įvairių konkuruojančių kultūrinių alternatyvų sfera. Meno kūrinys suprantamas kaip autoriaus pasirinkimų iš lauko

²⁶ Lewis Alfred Coser, *Sociology Through Literature*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1972², p. xv.

²⁷ Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*, Cambridge: Polity Press, 1993, p. 181.

siūlomų galimybių rezultatas, o savų formaliųjų bruožų turėjimas literatūros kūriniui suteikia dar didesnio autonomiškumo socialinio ir bendraūgalios laukų atžvilgiu²⁸. Kadangi manoma, jog tekste koncentruojasi įvairiausi viso literatūros lauko veiksniai, tai skaitant konkrečius kūrinius privalu juos kompleksiskai tirti. Bourdieu išvelgia stabilius homologiinius atitikmenis tarp kūrinių plotmės ir kontekstinio institucijų tinklo (žurnalai, leidyklos, kultūros politika, kritika ir t.t.), poetiką ir kompoziciją sieja su rašytojo geografine ir socialine kilme, prestižu bendrame kultūros lauke, publikavimosi vietomis ir pan. Tokiu būdu išryškinamos ir įprastos literatūrologinės kategorijos, ir kartu joms suteikiamas sociologinis matmuo.

Savo teorinio modelio praktinį taikymą Bourdieu pademonstravo nagrinėdamas Flaubert'o romaną *Jausmų ugdymas: Jauno žmogaus istorija* (*L'education sentimentale: Histoire d'un jeune homme*). Analizė apima išsamų XIX a. socialinės kasdienybės, visuomenės sandaros, rašytojo profesinės buities ir visuomeninio vaidmens, meno rėmimo, auditorijos skonio, kultūrinių madų ir panašių dalykų aprašymą, o, priartėjęs prie teksto, Bourdieu atidaus skaitymo technika renka informaciją apie veikėjų kilmę, interesus, meninius polinkius, ryškina jų padėtį tarp meno ir verslo/politikos polių (padaroma išvada, jog pagrindiniai romano personažai funkcionuoja kaip alternatyvių socialinių pozicijų simboliai). Išanalizavus siužetą ir personažus, netikėtai pereinama prie Flaubert'o (kūrinio autoriaus) ir Frédéricio (pagrindinio veikėjo) santykio. Tyrėjas teigia atsirobojimą nuo autobiografinių projekcijų ir mėginąs perprasti rašančiojo autoanalizės, socioanalizės, *savęs objektyvizacijos* mechanizmą²⁹. Homologijas tarp autoriaus ir kūrinio turinio Bourdieu argumentuoja ir tekstu, ir rašytojo laiškais, asmeniniais užrašais, estetinėmis pažiūromis, romano eskizais. Veikėjas atskleidžiamas kaip autoriaus troškimų sublimacija; teigiama, jog Frédéricas reprezentuoja paties Flaubert'o nuostatą iki galo nesusitapatinti nė su viena užimama pozicija sociume³⁰. Ypač perspektyviai atrodo Bourdieu analitinis žingsnis autoriaus padėtį, jo ir veikėjo santykį nagrinėti per formalųjį literatūrinį elementą – pasakotojo figūrą bei pasakojimo būdą. Taip išryškinamos stilistinės variacijos (tiesioginė

²⁸ *Ibid.*, p. 188.

²⁹ Pierre Bourdieu, *The Rules of Art: Genesis and Structure of the Literary Field*, translated by Susan Emanuel, Cambridge: Polity Press, 1996, p. 25.

³⁰ *Ibid.*, p. 28–29.

kalba, netiesioginė, laisva netiesioginė), vyraujanti leksika, veiksmožodžių laikas ir kt. Sociologiškai interpretuojama ir romano kompozicija – esą ji kaip niekas kitas „demaskuoja“ Flaubert’o laikyseną: tariamai prastas romano struktūravimas išties yra sąmoninga rašytojo nuostata atsisakyti unifikuotos, vieningos fiksuoto žvilgsnio perspektyvos³¹.

Louiso Pinto vertinimu, tokia literatūros sociologijos tyrimų strategija neignoruoja tekstų, skatina skirtingus aiškinimus; parodo kūrinį ne kaip užbaigtą galutinį produktą (*opus operatum*), bet kaip objektyvuotus veiksmų pėdsakus (*modus operandi*); leidžia pamatyti autorių kaip kuriantįjį save ir savo kūrinius³². Kitas ryškus prancūzų literatūros sociologas Jacques Dubois, labai teigiamai atsiliepdamas apie Bourdieu darbus, vis dėlto klausia: kaip toli galima šitaip nueiti tekstų analizėje, kai kūrinys suprantamas tarsi autoriaus veiksmų planas, strateginis siekis kūriniais susikurti įvaizdį literatūros lauke³³. Pats Dubois, remdamasis Bourdieu, savaip išvystė literatūrinės institucijos sąvoką: naudojo ją, siekdamas įvardinti literatūros kūrinius, pabrėžti jų tekstinį materialumą. Teminį turinį, žanrą, stilių ir kt. ypatybes jis tiria kaip literatūrinės institucijos funkcijas ir konkrečias apraiškas – tokiu būdu literatūros istorijai mėginama suteikti tam tikrą analitinį karkasą ir atskleisti raidos logiką³⁴.

Dar vieną kūrinio integravimo į analizę scenarijų – konceptualiai trinti ribą tarp teksto ir konteksto – pateikia Lietuvos auditorijai pažįstamas prancūzas Dominique Maingueneau, save laikantis pragmatikos atstovu (literatūrinė pragmatika stengiasi susieti tekstą ir kontekstą, rašytojo ir skaitytojo pasaulius, nagrinėti galią, kultūros tradiciją, literatūros leidybą ir platinimą, cenzūrą ir pan. per pragmatinių technikų – implikavimo, prezupozicijos, įtikinimo – prizmę³⁵). Maingueneau knyga *Literatūros kūrinio kontekstas: Sakymas, rašytojas, visuomenė*, nors tiesiai ir nepasakoma, bet pagal literatūros sampratą, analizės pobūdį ir

³¹ Pierre Bourdieu, *The Field of Cultural Production*, p. 204.

³² Louis Pinto, *Pierre Bourdieu et la théorie du monde social*, Paris: Albin Michel, 1999, p. 100. – Čia cituojama iš: Jacques Dubois, „Pierre Bourdieu and Literature“, in: *SubStance*, 2000, vol. 29, issue 3, p. 97.

³³ Jacques Dubois, „Pierre Bourdieu and Literature“, in: *Ibid.*, p. 100.

³⁴ Michel Biron, „Sociocriticism“, in: *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory: Approaches, Scholars, Terms*, Irena R. Makaryk, general editor and compiler, Toronto: University of Toronto Press, 1993. – Čia cituojama iš <http://www.sociocritique.mcgill.ca/theorie.htm>.

³⁵ Jeremy Hawthorn, *Moderniosios literatūros teorijos žinynas*, iš anglų kalbos vertė Dalia Čiočytė, (*Švietimas Lietuvos ateičiai*), Vilnius: Tyto alba, 1998, p. 252.

darbo struktūrą glaudžiai siejasi su Bourdieu teorinėmis konstrukcijomis ir praktinėmis išvalgomis. Pradinės nuostatos: „pirmiausia svarbu yra saugotis visokių naivių samprotavimų apie kūrinio interioriškumą: tartum viduje būtų ‘tekstas’, o aplink jį – ‘kontekstas’“; „kontekstas nėra kūrinio išorėje, tarsi koks apvalkalų luobas, bet tekstas yra kūrinio konteksto valda“³⁶. Padarius tokią prielaidą, kalbėjimas apie kontekstą pasidaro kalbėjimu apie tekstą, todėl pastarojo „specifiškumas“ negalintis nukentėti. Reikšmės formuojasi tekstui ir kontekstui įsigerianti vienas į kitą.

Ištrynus ribas, paradoksaliai atsiranda erdvės kūrinio autonomijai ir ypatingumui. Apibūdinant literatūros tekstus, sociologų darbuose šmėkšteli frazės „keista konfigūracija“, „keistas dalykas“. Vargu ar būtų pagrįsta tokiuose epitetuose įžiūrėti, tarkim, romantinio kūrybos mistifikavimo liekanų ar justų minties kryptelėjimą transcendencijos link, tačiau pasakymai liudytų norą nesupaprastinti literatūros kūrinio, neprilyginti jo tik eilinei socialinei veiklai. Maingueneau literatūros lauką įkurdina sunkiai apibrėžiamame *tarp*: „socialinis literatūros egzistavimas pirmiausia suponuoja tai, kad ji negali nei užsidaryti savyje, nei iširti ‘paprastoje’ bendruomenėje, ji privalo daryti ir viena, ir kita, išlikdama tuo pačiu tarpinėje būsenoje“³⁷.

Tad neatsitiktinai būtent tuomet (7–8 dešimtmečiais) įsitvirtino sociokritikos tyrimų kryptis (kitaip dar vadinama teksto sociologija, estetinių formų sociologija). Terminas siejamas su prancūzų kritika (pirmiausia Claude’u Duchet), kėlusia tikslą sukurti literatūrologiją, kuri susitelktų į tekstų formas ir taip marksistinę estetiką išlaisvintų iš ilgamečių turinio analizės gniaužtų. Sociokritikai teigia, jog teksto skaitymas socialiniais aspektais tampa įmanomu tik tuomet, kai visuomeninės realijos ir literatūrinė forma yra traktuojamos kaip lygiavertės. Naudodamiesi lingvistikos, retorikos, naratologijos, semiotikos metodologija, jie siekė formaliųjų teksto bruožų studijas derinti su socialinių dėmenų analize. Antai Pierre’as V. Zima, nagrinėdamas romanus, socialines kultūros problemas (komercializaciją, ideologinės kovas ir t.t.) perkėlė į kalbinių lygmenį, tyrė literatūrinės ir socialinės kalbos „persidengimus“³⁸.

³⁶ Dominique Maingueneau, *Literatūros kūrinio kontekstas*: Sakymas, rašytojas, visuomenė, iš prancūzų kalbos vertė Jūratė Skersytė, (*Švietimas Lietuvos ateičiai*), Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 27, 31.

³⁷ *Ibid.*, p. 35.

³⁸ Michel Biron, „Sociocriticism“, in: *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*, cituojama iš <http://www.sociocritique.mcgill.ca/theorie.htm>.

Romanai, ypač realistiniai, istoriškai buvo populiariausias žanras literatūros sociologų tyrinėjimų objektas; taip atsitiko veikiausiai dėl lengviausiai pamatomų socialumo refleksijų bei tematikos. Anot taiklaus Barbéris komentaro, „kai romano autorius viliasi tapti istoriku, jis atveria sociokritikai karališkąjį kelią“³⁹. Tačiau lygiagrečiai pastaraisiais dešimtmečiais plėtojami ir kitų literatūros žanrų, tipų tyrimai, pavyzdžiui, dramos, mokslinės fantastikos, net poezijos, ligi tol beveik nepatekdavusios į literatūros sociologų akiratį. Apskritai žanras yra bene daugiausia teoriškai diskutuota ir praktiškai tyrinėta literatūrologinė kategorija. Pavyzdžiui, Lukácsas manė, jog kas literatūroje tikrai socialu, tai forma⁴⁰, o Lowenthalis 1948 m. kalbėjo apie būtinybę tirti žanrų socialumą, nes jie visi – epika, lyrika, drama, romanas – turi savus socialinius likimus⁴¹. Viena įdomesnių idėjų, 9-ajame dešimtmetyje pasiūlytų Jacques Dubois ir Pascalio Durand, buvo mintis, jog skirtingų visuomenės klasių struktūrą galima pritaikyti literatūrai ir kalbėti apie „tekstines klases“: žanrus, jų klasifikacijas ir pan.⁴²

Atsinaujinimo ir kūrinių įvesdinimo diskursas, pradėjęs garsėti literatūros sociologų bendruomenėje 7-ajame dešimtmetyje, pasiekė netgi mūsų dienas. Po dešimties metų tvirtinta, kad štai „dabar“ literatūros sociologija kokybiškai modernizuojasi, „pagaliau“ ima analitiškiau tirti literatūrinės tekstų ypatybes. Panašiai konstatuota ir, pavyzdžiui, 1993 m.⁴³, paskui – 1998-aisiais (Ron Eyerman ir Magnus Ring iš Uppsalos universiteto, vieno Europos literatūros sociologijos centrų, džiaugėsi, jog „naujoji meno pasaulių sociologija“ nepaliekanti kūrinių nuošaly, sociologiškai skvarbanti tekstų reikšmes ir jas iškoduoja⁴⁴), ir taip – iki 2005-ųjų. Įtarus „estetą“ galėtų ironizuoti, jog literatūros sociologija

³⁹ Pierre Barbéris, „Sociokritika“, in: Daniel Bergez [ir kt.], *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, p. 157.

⁴⁰ Andrew Milner, *Literature, Culture and Society*, London and New York: Routledge, 2005², p. 117.

⁴¹ Leo Lowenthal, „On Sociology of Literature“, 1948, <http://www.marxists.org/reference/archive/lowenthal/1948/literature.htm>.

⁴² Jacques Dubois, Pascal Durand, „Literary field and classes of texts“, in: *Literature and Social Practice*, edited by Philippe Desan, Priscilla Parkhurst Ferguson and Wendy Griswold, Chicago; London: University of Chicago Press, 1989, p. 137–153.

⁴³ Wendy Griswold, „Recent Moves in the Sociology of Literature“, in: *Annual Review of Sociology*, 1993, vol. 19, p. 455–467.

⁴⁴ Ron Eyerman, Magnus Ring, „Towards a New Sociology of Art Worlds: Bringing Meaning Back“, in: *Acta Sociologica*, 1998, vol. 41, p. 277–283.

veikiau nori jaustis atsinaujinanti ir visapusiškiau skaitanti kūrinis, nei kol kas iš tikrųjų geba tą daryti. Vis dėlto „meninė produkcija“, regis, yra pakankamai stabiliai įsitvirtinusi tarp literatūros sociologijos objektų. Tačiau estetinio kriterijaus padėtis ir joje žymiai problemiškesnė.

ESTETINIO KRITERIJAUŠ/VERTINIMO SOCIALUMAS

Estetinės kokybės ir jos įvertinimo klausimas yra temperamentingų literatūrologinių diskusijų objektas. Štai nesenas gana radikalių kritikų atvejis: filosofas, estetikos teorijos ir istorijos žinovas, Immanuelio Kanto tyrinėtojas Nickas Zangwillis 2002 m. paskelbė aštraus tono straipsnį „Prieš meno sociologiją“⁴⁵, kuriame užsipuolė skepticizmą estetinių meno ypatybių atžvilgiu (jo teiginiai grįsti poros pastarųjų dešimtmečių meno sociologijos darbais). Iš dalies pripažindamas socialinių veiksnių svarbą (pigmentų kainos gali lemti, kokios spalvos dažus dailininkui pirks rėmėjas), jis griežtai kritikavo meno sociologiją dėl meno fenomeno deestetizavimo, atsisakymo nagrinėti estetiką ir apskritai nutylėti jos vietos tyrimuose problemą. Pagrindinė Zangwillio tezė – neigdama ar ignoruodama estetiką, meno sociologija pražiūri jos reikšmingą dalyvavimą tiek meno kūriniai atsirandant, tiek jam cirkuliuojant visuomenėje; o pagrindinis argumentas – estetinis momentas egzistuoja tiek menininko intencijose, tiek auditorijos lūkesčiuose, t.y. žmonės sąmoningai nori kurti *estetinius* produktus ir vartoti juos kaip *estetinius*. Esą net ekonominis meno aiškinimas to nepaneigtų: už meno kūrinį sutinkama mokėti todėl, kad tikimasi patirti estetinį malonumą. Dar daugiau, Zangwillio nuomone, teksto ideologija, socialumo refleksijos paveikios pirmiausia todėl, kad kūrinys yra estetiškai įtaigus. Pastaroji mintis išties įdomi (nors būtų galima diskutuoti pasirinkus, pavyzdžiui, proletarinės poezijos atvejį, kai akivaizdus sociopolitinis poveikis nebūtinai sutaps su estetinė kokybe), tačiau Zangwillis jos stipriau nepagrindė, o estetiką nekvestionuodamas traktavo kaip abstrakčią ir savaime vertingą duotybę.

Rita Felski 2004-aisiais pastebėjo, jog pastaraisiais metais kilo naujų ginčų dėl estetikos banga: gausiai pasirodė studijų ir straipsnių, para-

⁴⁵ Nick Zangwill „Against the Sociology of Art“, in: *Philosophy of the Social Sciences*, June 2002, vol. 32, no. 2, p. 206-218.

šytų kaip reakcija į kultūros sociologizavimą, kurie vėl akcentuoja kūrinio „kaip tokio“, jo literatūrinių ypatybių ir estetinės vertės iškėlimą, filosofinę literatūros ir estetikos sampratą⁴⁶. Štai tik vienas iškalbingas knygos, kuri skirta aptarti prieštaringas literatūros sampratas šiuolaikinėse teorijose ir kontekstinių literatūros studijų praktikoje, pavadinimas – *Estetikos kerštas (Revenge of the Aesthetic: The Place of Literature in Theory Today, 2000)*.

Būtent skirtingos estetikos sampratos veda į požiūrių trintį. Literatūros sociologija estetiką laiko istoriškai kintančiu sociokultūrinio proceso dariniu ir problemina pačią vertinimo situaciją: joje sąveikaujanti daugybė svertų, tokių kaip vertinančiojo literatūrinis skonis, visuomeninės pozicijos, meno politika, premijos ir t.t. Nors pirmosios XX a. pusės tyrinėtojai dar gana aiškiai skyrė „aukštąją“ ir populiariąją kultūras (pavyzdžiui, Goldmannas, Frankfurto mokyklos atstovai), šiuolaikinė literatūros sociologija kartu su kitomis poststruktūralistinėmis, postmodernistinėmis literatūros studijomis atsisako steigti estetinės vertės hierarchijas, priešinasi istoriškai ir socialiai susiformavusių kriterijų „universaliam“ primatavimui, o vartojant literatūriškumo, meniškumo, estetikos sąvokas, įveda socialinius dydžius. Sekant Didžiosios Britanijos literatūros sociologo Tony Bennetto apibrėžimu, meninis vertinimas yra socialiai konkretus tam tikrų vertės taisyklių taikymas tam tikroje vertinančioje bendruomenėje. Estetinės vertės diskursas tėra vienas tarp daugelio kitų, o filosofinė estetika, tvirtindama, jog vertė egzistuoja vertinamojo objekto viduje, o ne sukuriama vertinimo procese, esą tik „fetišuoja vertės objektą“⁴⁷. Tačiau toks estetinio kriterijaus ir vertinimo procedūros kontekstualizavimas neišstumia apskritai literatūros vertės aspekto ar atskirų tekstų gradavimo pagal įvairius kriterijus galimybės, tik atkreipia dėmesį į vertinančiojo instituciją. Be to, neapsiribojimas tik „meniškai vertingais“ tekstais leidžia matyti pilnesnę literatūros procesą, demokratiškiau suvokti įvairaus pobūdžio rašymą, kuris be estetinių gali turėti tam tikrų socialinių, kultūrinių, psichologinių funkcijų.

Kaip aukščiau minėta, daug pastangų teoretizuojant ir kuriant efektyvų metodologinį instrumentariumą tirti estetikos, literatūros skonio

⁴⁶ Rita Felski, „The Role of Aesthetics in Cultural Studies“, in: *The Aesthetics in Cultural Studies*, edited by Michael Bérubé, Malden, Ma.; Oxford: Blackwell Publishing, 2005, p. 28–43.

⁴⁷ Tony Bennett, *Outside Literature*, London: Routledge, 1990, p. 160.

socialumą įdėjo Pierre'as Bourdieu⁴⁸. Estetinę vertę ir vertinimą jis siejo su socialine visuomenės sankloda, skirtingų grupių galios varžytuvėmis. Antai sociologiniais būdais analizuodamas gausius empirinius duomenis, Bourdieu atskleidė, kad kanoninė „aukštoji“ kultūra paprastai labiau vertinama geriau išsilavinusių, turtingesnių ir galingesnių visuomenės grupių, o populiarioji literatūra – mažiau išsilavinusių, skurdesnių ir ne tokių įtakingų. Rezultatai veda link kelių hipotezių: arba socialinėje ir kultūrinėje sferoje dominuojančios grupės turi geresnį „meninį“ skonį, arba jos yra įgijusios galią nuspręsti, kad „menas“ yra tai, ką jos laiko menu⁴⁹. Šiuose procesuose aktyviai dalyvauja literatūros edukacijos įstaigos (mokyklos, universitetai), kultūros sklaidos institucijos (muziejai, galerijos ir kt.).

Vienas naujausių bandymų įtraukti estetinį kriterijų į meno sociologiją – Lidso universiteto sociologo Austino Harringtono knyga *Menas ir socialinė teorija: Sociologiniai argumentai estetikoje (Art and Social Theory: Sociological Arguments in Aesthetics, 2004)*. Jis išryškino meno ir sociologijos poros „keistumą“: menas priešinasi mokslinei pasaulio interpretacijai, o sociologija stengiasi demistifikuoti; menas siekia maištauti prieš materialistinius gyvenimo aiškinimus, o sociologija linksta atskleisti unikalumą kaip visuomeniškai sukurtą ir reprodukuotą⁵⁰. Jo įsitikinimu, produktyviausią analizės būdą siūlo Jürgeno Habermaso diskurso teorija, įteisinanti ir pagrindžianti vertybinių požiūrių pluralumą ir reliatyvumą, taip pat normatyvinės komunikacijos strategijas.

LIETUVIŠKOS PATIRTIES EPIZODAI

Kultūros socialumas ar jo išpildai kūriniuose rūpi ne tik literatūros sociologijai, todėl ribos, kurie tyrinėjimai priskirtini šiai disciplinai, ne visuomet aiškios. Pasak M.H. Abramsso, diduma literatūros istorikų ir kritikų vienai ar kitaip yra atkreipę dėmesį į individualių rašytojų santykį su savo socialine ir kultūrine aplinka ar į literatūros kūrinio ryšį su jo reprezentuojama visuomene. Tačiau sąvoka „literatūros sociologi-

⁴⁸ Daugiausia išdėstyta veikale *La distinction: Critique sociale du jugement*, Paris: Les éditions de Minuit, 1979.

⁴⁹ Andrew Milner, *Literature, Culture and Society*, p. 21.

⁵⁰ Austin Harrington, *Art and Social Theory: Sociological Arguments in Aesthetics*, Cambridge: Polity Press, 2004, p. 9.

ja“ taikytina tik tiems darbams, kurie pirmiausia (o kartais vien tik) nagrinėja tokius literatūrinio kūrinio atsiradimo veiksnius kaip autoriaus klasinis statusas, lytis, politiniai interesai; laikotarpio mąstymo ir jausenos linkmės; rašytojo profesijos ekonominės sąlygos, auditorijos vertybės ir pan.⁵¹ Matuojant šiuo negriežtu ir labiau kiekybiniu tiriamų aspektų kriterijumi, lietuvių literatūros sociologijos istorija atrodo gana skurdi. Su ja galima sieti atskirus Juozo Keliučio, Kosto Korsako, Vytauto Kubiliaus, Viktorijos Daujotytės, Almanto Samalavičiaus, Pauliaus Subačiaus ir kitų darbus; pastebėtina, kad sovietmečio kritikoje Elena Baliutytė yra sąlygiškai išskyrusi atskirą „sociologų“ grupę⁵². Tačiau šiuokart bus trumpai žvilgtelta tik į du tyrinėtojus, kurių vienas pripažįstamas autoritetingu, įkvepiančiu pavyzdžiu (Vytautas Kavolis), o kitas šioje srityje šiandien nuosekliai ir kūrybingai dirba (Marijus Šidlauskas).

Pats Kavolis yra sakęs, kad jo literatūros sociologijos studijos buvo „bandymas surasti griežtą mokslinę metodologiją lyginamajam literatūros mokslui“⁵³. Būdamas plačių civilizacinių procesų analitikas, literatūros tekstą laikė viena iš kultūros apraiškų („kultūrą galėtume suvokti kaip: 1) kalbinę sistemą, 2) politinę kovą, 3) meno kūrinį“⁵⁴). Kūrinys svarbus kaip „empiriniai duomenys“⁵⁵, kaip tam tikras dokumentas (sąmoningumo, kultūros reikšmių, vyrų ir moterų skirtingo subjektyvumo ir t.t.): „nagrinėjamas tekstas yra vienintelė nuodugni lietuvių sąmoningumo dokumentacija. [...] Jie atskleidžia bent kai ką esminio apie to periodo lietuvių sąmoningumo struktūras“⁵⁶. Sąvoka *literatūros kūrinys* studijose dažnai pakeičiama apibendrinančiu terminu *kultūros reiškiny*s arba *rašytinis tekstas*, apie jį kalbama sociologinėmis, politologinėmis, o ne literatūrologinėmis kategorijomis.

Atrodytų, jog Kavolis pernelyg nekomplikavo ryšio tarp kūrinio ir socioistorinio konteksto; vartojama leksika (pavyzdžiui, „Maironis *aprašo* ir

⁵¹ Meyer Howard Abrams, *A Glossary of Literary Terms*, Boston: Heinle & Heile, 1999, p. 288.

⁵² Elena Baliutytė, *Laiko įkaitė ir partnerė: Lietuvių literatūros kritika, 1945–2000*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002.

⁵³ Vytautas Kavolis, „Nuo dailės sociologijos iki moralinių kultūrų“, in: *Vytautas Kavolis: Asmuo ir idėjos*, p. 25.

⁵⁴ Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 19.

⁵⁵ Vytautas Kavolis, *Žmogus istorijoje*, Vilnius: Vaga, 1994, p. 359.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 337.

išreiškia savo laikmečio mąstymą⁵⁷) liudytų tiesioginių jungčių įžiūrėjimą. Tačiau teoriniuose svarstymuose santykis sudėtingesnis: „visuomenė save įsirašo į tekstą arba tiesiogiai su savo savybėmis įsitvirtindama joje kuriamuose kultūros tekstuose, arba kokiu nors komplikuočiau būdu“⁵⁸; kūriniai „neatspindi socialinės tikrovės [...], turi galią jungti tai, kas patiriama socialinėje aplinkoje, ir tai, ko labiausiai joje pasigendama“⁵⁹. Kavolis kalba apie „koreliatus“, pripažįsta vaizduotės valių sakyti aplinkai „taip“ arba „ne“, susitapatinti su socialine realybe ir ją aprašyti, arba atmesti, kritikuoti, sukurti fikcinę alternatyvą⁶⁰, rinktis iš visuomenės sklindančių impulsų ir spręsti, kokią formą jiems suteikti.

Kavolis yra keliskart pakartojęs, kad tiriamus „neliteratūrinius“ objektus „siekiama rekonstruoti kruopščiai skaitant tekstus“. Jo skaitymas apima įprastus literatūrologo aspektus (siužeto linija, veikėjų tipai, erdvėlaikis, įvaizdžiai, idėjų sklaida, kalbinė raiška) ir jiems suteikia sociokultūrinį, iš dalies ir psichologinį turinį. Rimvydas Šilbajoris, kuriam aktualiausias estetiškas kūrinio lygmuo, tokį Kavolio interpretacijos pokrypį vertino rezervuotai: „ši graži mintis su poezijos, kaip tokios, analize, žinoma, mažai ką teturi bendra“⁶¹. Šilbajorio nuomone, Kavolio analitinė procedūra yra susikurti duoto laikotarpio kultūros raidą apibrėžiančią sąvoką ir tuomet pasirinkti sąvoką iliustruojančių, įrodančių citatų iš poezijos⁶².

Išties Kavolis tarsi eksperimentuoja, išbandydamas literatūroje skirtingus teorinius modelius. Pavyzdžiui, imti artimos socialinės aplinkos, gyvenimiškos patirties, bet skirtingos lyties poetus ir lyginti, kaip tame pačiame visuomeniniame kontekste atsiradę literatūros kūriniai pateikia skirtingus „poetinės tikrovės“ variantus⁶³. Arba atvirkščiai – lyginti panašius, bet skirtingose socialinėse sąlygose atsiradusius kūrinius⁶⁴.

⁵⁷ Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, Vilnius: Lietuvos kultūros institutas, 1992, p. 99.

⁵⁸ Vytautas Kavolis, „Šiandieninės kultūros tyrimų plotmės“, in: *Šiuolaikinio socialinio diskurso analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1997, p. 8.

⁵⁹ Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, p. 14

⁶⁰ Vytautas Kavolis, *Kultūros dirbtuvė*, p. 67–70.

⁶¹ Vytautas Kavolis: Asmuo ir idėjos, p. 111.

⁶² *Ibid.*, p. 109.

⁶³ Liūnės Sutemos ir Algimanto Mackaus poezijos lyginimas straipsnyje „Women Writers in Exile“, in: *World Literature Today*, Winter 1992, vol. 66, issue 1, p. 43–46.

⁶⁴ Antano Škėmos ir Juozo Grušo dramų lyginimas straipsnyje „Beprotnamis išėivijoje ir Sovietų Lietuvoje“, in: *Darbai ir dienos*, 1997, nr. 4 (13), p. 173–177.

Estetikos klausimą Kavolis kiek plačiau paliesdavo recenzijose anglų kalba apie kultūros sociologijos knygas. Štai vertindamas Janet Wolff studiją *Aesthetics and the Sociology of Art* (1983), jis išdėstė tuomet ryškėjančią meno sociologijos nuostatą pripažinti kokybinį meno specifiškumą ir funkcinį autonomiškumą⁶⁵. Pats Kavolis yra užsiminęs, jog labiau vertino tuos tekstus, kurie atveria daugiau galimybių interpretuoti. Pavyzdžiui, apie atliktą Paulo Eriko Rummo ir Juozo Grušo dramų lyginimą pasakojo, jog pastarojo veikale „panaudojus visą analitinę aparatūrą, nepavyko surasti nieko, kas nebūtų ir taip aišku iš pirmo žvilgsnio. Priėjau išvadą, kad Rummo veikalas reikšmingesnis.“⁶⁶

Kavolio darbai yra ryškus pavyzdys, kaip stipriai lietuvių literatūros sociologija pasitiki literatūros kūriniiais (ir netgi labiau poetiniais), būtent juos pasirinkdama pagrindine analizės medžiaga ir žymiai mažiau dėmesio skirdama kitiems socialiniams faktams, veiksams ar diskursams. Kavolio įsitikinimu, literatūros kūriniai nušviečia žmogaus patirtį patikimiau už teorinius ar norminius dokumentus⁶⁷. Tai nėra visai tipiška tarptautiniame literatūros sociologijos kontekste.

Marijus Šidlauskas sako šitame amžiuje nebematęs „galimybių patikimai šnekėti vien apie estetines prasmes, reikšmes, visiškai užmirštant, kaip jos egzistuoja, kaip randasi, kaip nyksta“⁶⁸. 1994 m. išleistoje studijoje *Poetas ir visuomenė XIX–XX amžių sankirtose* poezijos tekstas suprantamas pasiremiant Kavoliu – kaip tautinės ir kultūrinės savimonės raiškos vieta⁶⁹, kartu deklaruojamas dėmesingumą „literatūros specifiškai“, „poetinei raiškai“. Tiek tolesnės teorinės prielaidos, tiek konkrečių kūrinių analizė liudija platesnę nei įprasta sociologinę teksto sampratą, papildytą iracionalumo matmeniu: „Kūryba, šalia savo sociokultūrinio sąlygotumo, neatsiejama nuo jutimų ir emocijų, pasąmonės ir intuicijos, iracionalumo ir transcendencijos, tai gyvastinga aristoteliškos fizikos ir metafizikos jungtis“⁷⁰. Vyrauja temų, idėjų analizė, tačiau ji nuolat

⁶⁵ Vytautas Kavolis, „Aesthetics and the Sociology of Art“, in: *Journal of Aesthetics & Art Criticism*, 1983, vol. 42, issue 2, p. 222.

⁶⁶ Vytautas Kavolis, *Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje*, p. 18.

⁶⁷ Vytautas Kavolis, *Civilizacijų analizė*, Vilnius: Baltos lankos, 1998, p. 30.

⁶⁸ „Pokalbis tarp pavasario žiedų. M. Šidlauską kalbina N. Gaidauskienė ir R. Kmita“, 2003 06 01, in: http://humanitas.hmf.ktu.lt/literatura/lt.php/urnalas_skaitymai/archyvas/urnalas_skaitymai/pokalbiai_diskusijos/m_idlausk_kalbina_n_gaidauskien_ir_r_kmita/545

⁶⁹ Marijus Jonaitis, *Poetas ir visuomenė XIX–XX amžių sankirtose*, Klaipėda: Eldija, 1994, p. 6.

⁷⁰ *Ibid.*, p. 9.

papildoma specifiškiau literatūrologiniais pasažais apie eilėraščių subjektą, žanrą, intonacijas, poetines priemones; jos bandomos susieti su sociokultūriniu kontekstu (pavyzdžiui, tam tikrų visuomenės nusiuteikimų išryškėjimas skirtingais – eleginiu ir herojinu – registrais).

Autorius nevenigia vertinti estetiniu kriterijumi, pažymėdamas, kurie kūriniai jam atrodo „psichologiškai įtaigi meninė tikrovė“, o kitus jaučiasi turįs pateisinti dėl transcendencijos, kuri yra „lyrikos šerdis“, stygiaus. Tad Šidlausko elgsena su tekstais atskleidžia „tradicinio“ literatūrologo išipareigojimus kantiškai estetikai, pakylėtesnę kūrybos sampratą, ir kartu – literatūros sociologo gebėjimą suldyti literatūros kūrinio ir visuomenės dėmenis. Šie įgūdžiai virtuosiškai išsiskleidė straipsnyje „Poetas ir jo aura: Kas gi sukūrė Radauską?“⁷¹, kuriame autorius, jau sistemingiau remdamasis literatūros sociologijos teorija (daugiausia Maingueneau), analizuoja Henriko Radausko recepciją kultūrinėje bendruomenėje, jo asmens ir poezijos kultūrinio mito genezę, problemiško (ne)buvimo sociume išrašymą, padaro išvadą ir apie „estetinį lygmenį“ – kaip jame suveikė socialiniai, psichologiniai svertai.

APIBENDRINIMAS

Literatūrologiniai ginčai kyla prasilenkiant skirtingoms – estetinei ir socialinei – literatūros sampratai; taip pat dėl to, kad „tradicinei“ kritikai rūpi kiekvieno autoriaus ir teksto individualybė, o sociologams – labiau kolektyviniai procesai ir struktūriniai apibendrinimai, pirmiesiems kūrinys yra analizės epicentras, o antriesiems – tik vienas iš literatūrinio lauko elementų. Trumpai peržvelgus literatūros sociologijos praktiką matyti, jog šios studijos, ypač pastaruosius keletą dešimtmečių, nevenigia literatūrinės kūrybos, netgi priešingai – siekia priartėti ne tik prie teksto genezės ir teminio sluoksnio, bet ir formaliųjų elementų, literatūrinės raiškos specifikos. Reikmė analizuoti teksto poetiką teoriškai formuluota anksčiau nei sistemiškai bandyta ją įgyvendinti konkrečiuose tyrimuose, nes praktiškai užmegzti produktyvų ir lankstų tarpdisciplininį dialogą nelengva. Tačiau į pradžioje cituotą Juozo Girdzijausko

⁷¹ Marijus Šidlauskas, „Poetas ir jo aura: Kas gi sukūrė Radauską?“, in: *Darbai ir dienos*, 2003, nr. 36, p. 63–72.

⁷² Daniel Bergez [ir kt.], *Literatūros analizės kritinių metodų pagrindai*, p. 151, 163.

palyginimą apie (iš)garuojantį vandens lašą netikėtai, bet viltingai atsiliepia panaši Pierre'o Barbéris *išgarinimo* metafora: „tekstas yra alchemiškas darinys, kuris išreiškia socialines bei istorines prasmes, bylodamas apie tai, kas tarsi priklauso tik estetikai, psichologijai ar dorovei. [...]. Jei sociokritika siektų išgarinti tekstą, kad iš jo liktų tik kitos pažinimo instancijos priedas ir priedėlis, tai būtų intelektualinė katastrofa“⁷².

Įteikta 2005 07 03
Parengta 2005 07 19